

ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ЕКОНОМІКИ ТА ІННОВАЦІЙ

ІННОВАЦІЙНА ПЕДАГОГІКА

Науковий журнал

Випуск 10

Том 3

Одеса
2019

Редакційна колегія:

Байша Кіра Миколаївна – кандидат педагогічних наук, доцент
Віталія Грейзін – доктор педагогічних наук (Вільнюс, Литовська Республіка)
Дмитренко Тамара Олександрівна – доктор педагогічних наук, професор
Козяр Микола Миколайович – доктор педагогічних наук, професор
Логвиновська Тетяна Анатоліївна – кандидат педагогічних наук, доцент
Павлова Наталія – доктор хабілітований, професор
Петерсонс Андріс – доктор соціальних наук, професор
Пушкарьова Тамара Олексіївна – доктор педагогічних наук, професор
Стеценко Наталія Миколаївна – кандидат педагогічних наук, доцент
Тереза Гіза – доктор хабілітований з соціальних наук
Фалько Людмила Іванівна – доктор педагогічних наук, професор
Федяєва Валентина Леонідівна – доктор педагогічних наук, професор
Хорошковська Ольга Назарівна – доктор педагогічних наук, професор
Ярошинська Олена Олександрівна – доктор педагогічних наук, доцент

Електронна сторінка видання – www.innovpedagogy.od.ua

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Причорноморського науково-дослідного інституту
економіки та інновацій (протокол № 2 від 25.02.2019 року)

**Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України з педагогічних наук
відповідно до Наказу МОН України від 04.04.2018 № 326 (додаток 9)**

Науковий журнал «Інноваційна педагогіка» зареєстровано
Міністерством юстиції України
(Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
серія KB № 22897-12797P від 02.08.2017 року)

ТРЕНІНГ ЯК ФОРМА ПРОФІЛАКТИКИ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ

TRAINING AS PREVENTION FORM OF HUMAN TRAFFIC

УДК 37.013.42

Спіріна Т.П.,
канд. пед. наук,
доцент кафедри соціальної педагогіки
та соціальної роботи Інституту людини
Київського університету
імені Бориса Грінченка

Зінченко А.С.,
студент Інституту людини
Київського університету
імені Бориса Грінченка

Шипелик Л.І.,
студент Інституту людини
Київського університету
імені Бориса Грінченка

Торгівля людьми визнана українською державою як негативне соціальне явище, з яким необхідно боротися, об'єднуючи зусилля державних, громадських і міжнародних організацій. Проведення профілактичної роботи серед потенційної групи ризику, якою є учнівська молодь, є важливим напрямом діяльності, спрямованим на протидію торгівлі людьми. Це пов'язано з особливостями підліткового та юнацького віку, для якого характерними є вікові психологічні труднощі. Авторами у статті обґрунтовано особливості соціальної профілактики торгівлі людьми серед учнів професійно-технічних навчальних закладів. Тренінги, з огляду на їх універсальність, практичну спрямованість і доступність, стають однією з найбільш ефективних і перспективних технологій профілактики торгівлі людьми.

Ключові слова: група ризику, міграція, профілактика, соціальна профілактика, торгівля людьми, тренінг, трудова експлуатація.

Торговля людьми признана украинским государством как негативное социальное явление, с которым необходимо бороться, объединяя усилия государственных, общественных и международных организаций. Проведение профилактической работы среди потенциальной группы риска, которой является учащаяся молодежь, является важным направлением деятельности, направленной на противодействие торговле людьми. Это связано с особенностями подросткового и юношеского возраста, для которого характерны возрастные психологические трудности. Авторами в статье обосновано особенности социальной профилактики торговли людьми среди учащихся профессионально-технических учебных заведений. Тренинги, учитывая их универсальность, практическую направленность и доступность, становятся одной из наиболее эффективных и перспективных технологий профилактики торговли людьми.

Торговля людьми признана украинским государством как негативное социальное явление, с которым необходимо бороться, объединяя усилия государственных, общественных и международных организаций. Проведение профилактической работы среди потенциальной группы риска, которой является учащаяся молодежь, является важным направлением деятельности, направленной на противодействие торговле людьми. Это связано с особенностями подросткового и юношеского возраста, для которого характерны возрастные психологические трудности. Авторами в статье обосновано особенности социальной профилактики торговли людьми среди учащихся профессионально-технических учебных заведений. Тренинги, учитывая их универсальность, практическую направленность и доступность, становятся одной из наиболее эффективных и перспективных технологий профилактики торговли людьми.

Ключевые слова: группа риска, миграция, профилактика, социальная профилактика, торговля людьми, тренинг, трудовая эксплуатация.

Human trafficking is recognized Ukrainian state as a negative social factor that must be combated, bringing together government, public and international organizations. Conducting preventive work among the potential risk group, which is a student youth, is currently an important area of activity aimed at countering trafficking in human beings. This is due to the peculiarities of adolescence, characterized by age is psychological difficulties. The authors of the article the features of social prevention of trafficking in vocational schools. Trainings are becoming one of the most effective and promising technologies for preventing trafficking in human beings.

Key words: risk group, migration, prevention, social prophylaxis, human trafficking, training, labor exploitation.

Постановка проблеми у загальному вигляді.

Сучасне українське суспільство внаслідок зростання безробіття, зниження рівня життя та нестабільної політичної ситуації в країні стикається з новими викликами та проблемами. Низький рівень доходів штовхнув людей на пошуки роботи за кордоном навіть без знання мови, без відповідної фахової підготовки, на нелегальних умовах, що зумовлює їх перехід до груп ризику. Серйозну загрозу для внутрішньої безпеки держави та її демографічної ситуації становить торгівля людьми як одна із форм порушення прав людини в сучасному світі.

Предметом торгівлі може бути будь-яка особа незалежно від статі та віку з метою трудової експлуатації, використання в жебрацтві, для вилучення і трансплантації органів. Часто трудові мігранти або незаконно потрапляють до країни, або працюють без офіційного дозволу. Таким чином, вони стають «групою ризику» для торгівлі людьми. За оцінками експертів і даними досліджень, проблема трудової міграції як складова частина проблеми торгівлі людьми також набирає масштабів у всьому світі. Особливо вразливою групою є учні професійно-технічних навчальних закладів. Це пов'язано з особливостями підліткового та юнацького віку,

для якого характерні вікові психологічні труднощі, необхідність соціальної ідентифікації, вибору системи цінностей, життєвого шляху, значимих дорослих, професійне самовизначення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналіз наукових джерел свідчить, що теоретичні концепції соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю висвітлено у наукових дослідженнях О. Безпалько, А. Капської, Н. Чернухи; особливості профілактики негативних явищ у дитячому середовищі вивчають Н. Комарова, В. Оржеховська, О. Пилипенко, В. Татушинський, І. Трубавіна; основам соціально-правового захисту дітей і молоді присвятили свої наукові праці О. Караман, І. Ковчина, Ж. Петрочок. Проблеми торгівлі людьми присвячені роботи Ю. Галусян, М. Євсюкова, С. Золотухіна, В. Куц; різні підходи до визначення причин виникнення явища «торгівлі жінками» знаходимо у роботах таких науковців, як Т. Дорошок, О. Левченко, І. Трубавіна. У роботах К. Левченко, Б. Лизогуба, О. Швед розглядалися питання запобігання експлуатації дітей і торгівлі ними. Технології соціально-педагогічної роботи з дезадаптованими категоріями дітей розглядали Р. Вайнола, Т. Василькова, Т. Журавель, Н. Завєрико, Л. Коваль, Т. Лях, А. Мудрик, С. Харченко.

Питання розробки тренінгів як методу, що використовується у практиці підвищення рівня професіоналізму, майстерності фахівців, вивчали Н. Баранова, Л. Бродська, А. Гришин, Г. Ковальчук, О. Набока, Г. Федосова; використання тренінгових технологій з метою фахової підготовки та професійного самовдосконалення викладено в працях Л. Козлової, Г. Кошонько, Л. Мітіної, В. Павловського, Т. Цюман; напрями в активних формах підготовки фахівців вивчають А. Маркова, Н. Самоукіна, які ввели поняття «професійний вчительський тренінг» і «педагогічний тренінг»; тренінг як засіб розвитку компетентності у спілкуванні, впливу, спрямованого на розвиток знань, соціальних установак, умінь і досвіду розглядала Л. Петровська.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Проблема соціальної профілактики торгівлі людьми є напрямом виховної роботи з учнівською молоддю як складова частина профілактики негативних явищ у молодіжному середовищі. У контексті цих питань важливим напрямом діяльності, спрямованим на протидію торгівлі людьми, є проведення просвітницької, профілактичної роботи серед потенційної групи ризику, якою є, зокрема, учнівська молодь професійно-технічних навчальних закладів. Це пов'язано з особливостями підліткового та юнацького віку, для якого характерними є вікові психологічні труднощі, надзвичайно актуальною є необхідність соціальної ідентифікації, вибору системи цінностей, вибору життєвого шляху, значимих дорослих, професійне самовизначення.

Впровадження інтерактивних методик у навчально-виховний процес професійно-технічного навчального закладу дає змогу докорінно змінити та вплинути на ефективність профілактичних заходів щодо протидії торгівлі людьми.

Незважаючи на численні наукові здобутки вітчизняних науковців, недостатньо вивченим залишається впровадження тренінгу у навчально-виховний процес навчального закладу.

Мета статті. Це і спонукало нас до розгляду питання використання тренінгової форми у профілактичній роботі щодо торгівлі людьми.

Виклад основного матеріалу. Вперше проблема торгівлі людьми, одного з негативних явищ сучасного суспільства, була піднята правозахисниками на початку ХХ ст. Перші цифри оцінки масштабу проблеми з'явилися у звіті Всесвітньої мережі за виживання (неурядової організації з офісом у Вашингтоні) у 1997 р. – близько 400 тис. жінок із країн СНД були продані в сексуальне рабство з початку 90-х рр. Сьогодні в поняття торгівлі людьми у світовому масштабі включають певною мірою різні явища, які мають спільні ознаки, головна серед яких – продаж людини.

Торгівлю людьми науковці тлумачать як: такий продаж людини, коли її покупець отримує над

нею всі або майже всі атрибути права власності (работоргівлю) [4, с. 354]; продаж, що призводить до вчинення щодо людини звичаїв, тотожних із рабством [5, с. 165]; вивезення для продажу або продаж людини за кордоном чи у своїй країні для використання у проституції або секс-бізнесі [2, с. 14]; продаж, що призводить до застосування щодо людини інститутів і звичаїв, тотожних із рабством, таких як боргова кабала, сімейне рабство; продаж дитини для незаконного усиновлення; використання ембріона чи плода людини з корисливою метою (фактично продаж ембріона чи плоду); продаж людини з метою незаконного вилучення її органів [4, с. 350].

Здійснивши аналіз вищезазначених понять, можемо констатувати, що торгівля людьми – це усі дії, пов'язані з вербуванням або перевезенням особи з метою незаконного використання. Основними елементами в акті торгівлі є купівля-продаж людини; обман; насильство; боргова кабала; експлуатація різних можливостей і здібностей людини.

В Україні поширеною є зовнішня і внутрішня торгівля людьми. Тобто, люди продаються за межі країни, а також на її території. Це зазвичай переміщення із сільської місцевості до промислових міст або міст туристичного спрямування чи місць поблизу великих будівництв, зупинок вантажівок, портів і військових баз. Діти найчастіше потерпають від внутрішньої торгівлі людьми. У багатьох випадках діти, що потерпіли від зовнішньої торгівлі, є водночас постраждалими і від внутрішньої [3, с. 46].

За оцінками експертів і даними досліджень, проблема торгівлі дітьми як складова частина проблеми торгівлі людьми також набирає масштабу у всьому світі. За даними Дитячого Фонду ООН, щороку в світі від торгівлі людьми потерпає близько 1 млн 200 тис. дітей [7, с. 425].

Як свідчать дослідження Державного інституту розвитку сім'ї та молоді, станом на 2017 рік 47% громадян віком до 40 років, тобто найбільш працездатного віку, готові покинути країну заради заробітку за кордоном. Третина з опитуваних – це випускники середніх навчальних закладів, професійно-технічних навчальних закладів.

На формування уразливості учнів системи професійно-технічної освіти до потрапляння в ситуації торгівлі людьми впливають різні фактори. Переважна частина професійно-технічного навчального закладу становить учнів віком від 14 до 22 років, які не змогли продовжити своє навчання у гімназіях, коледжах або технікумах з причин низької успішності у навчанні, регулярних пропусків уроків і систематичних порушень дисципліни. Специфіка розвитку особистості молодшої людини 15–18-річного віку дозволяє говорити про вразливість цієї категорії дітей до потрапляння в

ситуації торгівлі людьми. Це пов'язано з особливостями підліткового та юнацького віку, для якого характерні вікові психологічні труднощі [7, с. 426].

Соціальна неготовність до пошуку професії, а часом і роботи, неформованість життєвих цінностей, відсутність авторитетних дорослих створюють високий ризик потрапляння в ситуацію торгівлі людьми. Вікові та соціально-психологічні особливості значної частини учнів ПТНЗ зумовлюють віднесення їх до груп ризику щодо потрапляння в ситуації торгівлі людьми. Тому актуальним є проведення відповідної профілактичної роботи з цієї категорією, із неодмінним врахуванням її специфіки [6, с. 167].

Потрібно наголосити, що, окрім вищезазначених психологічних і соціальних причин торгівлі людьми, серед учнів професійно-технічних навчальних закладів, слід виокремити й економічні труднощі, з якими стикаються жителі України. Розвиток економіки країни в останні роки демонструє нестійку динаміку, що підтверджує ризик потрапляння осіб у ситуації торгівлі людьми, у т. ч. учнів ПТНЗ. Прагнення стабільного та власного доходу, економічної незалежності від батьків, тенденції сучасної молоді, що диктують свої правила також є причинами міграції молодих людей до країн призначення.

Сьогодні до міграційного трудового обміну залучено практично всі країни. Різниця в рівні життя й економічних можливостях у різних країнах – основна рушійна сила такої міграції.

Одним з найважливіших напрямів діяльності, спрямованої на протидію торгівлі людьми, є її попередження серед уразливих груп населення, до яких входять учні ПТНЗ.

Розглядаючи торгівлю людьми як явище соціально-психологічне, ми вважаємо, що соціально-просвітницька діяльність повинна здійснюватися за допомогою таких форм і методів, які ефективно можуть вплинути на свідомість і поведінку молоді, є цікавими, доступними, допомагають мислити, сприяють творчому пошуку, надають можливість не лише отримати знання, а й застосувати ці знання на практиці, тобто розвивають вміння та навички.

Профілактика є одним із найважливіших напрямків роботи програми протидії торгівлі людьми [3, с. 109]. Учні ПТНЗ через свої психологічні особливості можуть стати жертвами торгівлі людьми, отже, потребують втручання соціального працівника. Саме тому поняття «соціальна профілактика» є провідною специфічною категорією соціальної роботи для цієї цільової аудиторії.

За О. Безпалько, соціальна профілактика – це напрям соціально-педагогічної діяльності, що передбачає комплекс соціальних, економічних, політичних, правових, медичних, психолого-педагогічних заходів, спрямованих на попередження, обмеження, локалізацію негативних явищ у соці-

альному середовищі [1, с. 302]. Метою соціальної профілактики є не лише попередження розвитку негативних явищ, а й створенням умов для повноцінного функціонування суспільства та життєдіяльності окремих осіб.

З плином часу вдосконалюються підходи до попередження торгівлі людьми. Нині комплексна стратегія попередження торгівлі людьми включає в себе різноманітні заходи та повідомлення, які доповнюють і базуються один на одному. Одним із таких є профілактика, що включає в себе різні форми та методи роботи з різними групами ризику, в т. ч. з учнями ПТНЗ. До таких методів належать: соціальні, педагогічні та психологічні, які в свою чергу, здійснюються за допомогою різноманітних форм. Найефективнішою формою роботи з учнями ПТНЗ, на нашу думку, є тренінг. На думку Л. Пляки, тренінг або соціально-психологічний тренінг є навчальною технологією, орієнтовану на використанні активних методів групової роботи [3, с. 46].

Тренінг є одним із найефективнішим методом профілактичної роботи з молоддю, в ході його проведення учасники не лише отримують нову інформацію, а й формують нові вміння та переконання.

Основна мета тренінгу – підвищення компетентності в питаннях протидії торгівлі людьми – може бути конкретизована в ряді завдань із різним формулюванням, але обов'язково пов'язаних із набуттям знань, формуванням вмінь, навичок, розвитком установок, які визначають поведінку.

Просвітницький тренінг – запланований процес, призначений надати соціально-значиму інформацію, поповнити і поновити знання, створити умови для формування умінь і навичок. Просвітницький тренінг створює умови для самостійної діяльності підлітків і набуття знань, побудови логічних висновків. Навчання в рамках просвітницького тренінгу дозволяє учасникам учитися: обмінюватися один з одним інформацією і висловлювати власну думку, говорити і слухати, приймати рішення, обговорювати і спільно вирішувати проблеми; розвиває особистісні та соціальні навички, формує установки здорового способу життя.

Тренінг – це особливий метод отримання знань, який відрізняється від своїх аналогів тим, що всі його учасники навчаються на власному досвіді в безпечній обстановці. Це спеціально створене середовище, де кожен може з легкістю і задоволенням побачити свої плюси і мінуси, досягнення і поразки. Підтримка й увага інших учасників допомагають швидше зрозуміти, які особисті якості та професійні навички слід розвивати.

Завдяки тому, що ситуація тренінгу навчальна, жоден з учасників не ризикує відносинами і поглядами, що склалися раніше, а набуває нового досвіду. В реальній ситуації експерименти можуть призвести до негативних наслідків. На стадії

навчання будь-які навички чи якості моделюються на конкретні кроки та водночас аналізуються і перевіряються в навчальній обстановці, максимально приближеній до дійсності. Так, під час тренінгів можна навчитися ефективній комунікації, сприйняттю позиції іншого, що також є дуже корисним у житті і творчій роботі.

Термін «тренінг» має низку значень: навчання, тренування, дресування. Така багатозначність властива і науковим визначенням тренінгу. Наприклад, Ю. Ємельянов [4, с. 41] визначає його як групу методів розвитку здібностей до навчання й оволодіння складними видами діяльності.

Передумовою розробки тренінгових методів став відомий експеримент К. Левіна, спрямований на зміну звичок харчування у людей із зайвою вагою, де звичні спроби впливу не дали результату [3, с. 37]. К. Левін запропонував використовувати принцип дискусійних груп. У цих групах після інформаційного виступу ведучого учасники намагалися знайти відповіді на питання: «Що спонукає людей до вживання нових продуктів харчування?». Після отриманих результатів, які показали значну ефективність дискусії перед лекцією, К. Левін прийшов до висновку: власне процес прийняття групового рішення може впливати надалі на людську поведінку.

У ході тренінгу учасники або використовують той досвід, який у них є, або, як буває значно частіше, набувають цей досвід за допомогою спеціально організованої взаємодії, безпосередньо під час навчальної діяльності.

Тренінг дозволяє його учасникам змінюватися, набуваючи нового досвіду. Саме тренінгова група є середовищем і засобом для намічених змін її учасників. Власне, динаміка процесів змін прямо залежить від факторів, що діють у середовищі тренінгу: емоційної підтримки групи, допомоги іншим учасникам групи, можливості емоційного від реагування, зворотнього зв'язку, спостереження й осмислення.

Тренінг дає можливість навчатися новим способам поведінки, експериментувати з різноманітними стилями відносин серед рівних партнерів. Якщо в реальному житті подібний експеримент пов'язаний із ризиком нерозуміння, неприйняття і навіть покарання, то тренінгові групи виступають як своєрідний «психологічний полігон», де можна спробувати поводити себе по-іншому, ніж зазвичай, «приміряти» нові моделі поведінки, навчитися по-новому ставитися до себе самого та до інших. Група дає можливість «репетиції поведінки» в тих чи інших ситуаціях для того, аби надалі перенести найкраще з отриманих варіантів у своє реальне життя.

У групі учасники можуть ідентифікувати себе з іншими, «зіграти» роль іншої людини для кращого розуміння її та себе та для знайомства з новими ефективними способами поведінки, що засто-

совуються іншим. Шляхом ідентифікації, тобто ототожнення себе з іншою людиною, свідомого уподібнення себе їй, виникає емоційний зв'язок, співпереживання, емпатія. Ці переживання важливі в плані впливу на особистісний ріст і розвиток самосвідомості. Учасники групи вчаться один в одного способам долаття труднощів, ефективним вмінням спілкування та взаємодії, переймають цінності та погляди.

Але основне завдання тренінгу полягає у створенні освітнього середовища. Слід зазначити, що освітнє середовище включає в себе три важливі компоненти: когнітивний, емоційний і поведінковий, у психологічній літературі ці компоненти називають сферами відносин особистості або рівнями існування особистості. Таким чином, основне завдання тренінгу, в перефразованому вигляді, полягає в активному включенні в процес навчання всіх трьох вказаних компонентів: його учасники повинні мати можливість отримувати й осмислювати інформацію (когнітивний компонент), відкрито виявляти емоції, що виникають (емоційний компонент), здійснювати навчальну діяльність (поведінковий компонент).

Відповідно до ігрового характеру в тренінгах імітуються реальні життєві ситуації, де демонструються позитивні і негативні форми поведінки. Останні в умовах гри не призводять до катастрофічних для учасників наслідків, але дають досвід відповідних переживань і навичок виходу з кризових ситуацій, що спровоковані такою поведінкою.

Під час підготовки та проведення тренінгових занять тренер повинен знати цільову групу, тобто учасників, із якими працюватиме, їх особливості, мотивацію; чітко усвідомлювати, з якою метою проводиться тренінг, розуміти, якими методами навчання можна передати зміст і досягти мети, в яких рамкових умовах проводиться тренінг, а також знати свої особливості як фахівця в цій галузі та працювати над удосконаленням навичок проведення тренінгу.

Тренінгова форма багатьма педагогами, соціальними працівниками, психологами відзначається як одна з ефективних форм інтерактивного навчання. Людина засвоює інформацію швидше, якщо навчання проходить інтерактивно – коли вона має можливість одночасно з отриманням інформації обговорювати незрозумілі моменти, задавати питання, відразу закріплювати отримані знання, формувати навички поведінки. Все це залучає учасників у процес, а сам процес навчання стає легшим і цікавішим. Тренінг і традиційні форми навчання мають суттєві відмінності. Традиційне навчання більш орієнтоване на правильну відповідь, і за своєю сутністю є формою передачі інформації та засвоєння знань. Натомість тренінг, насамперед, орієнтований на запитання і пошук. На відміну від традиційних, тренінгова форма навчання повністю

охоплює весь потенціал людини: рівень та обсяг її компетентності, самостійність, здатність до прийняття рішень, до взаємодії тощо.

Висновки. Ефективність тренінгів зумовлена їх можливостями: це і формування навичок міжособистісної взаємодії, і розвиток рефлексивних здібностей, зміна стереотипів, що заважають особистості справлятися з нестандартними ситуаціями, зрештою, це і широкі можливості самореалізації підлітків.

Тренінги з профілактики торгівлі людьми проводяться в професійно-технічних навчальних закладах, – це сприяє розширенню та закріпленню раніше отриманих знань і навичок підлітками, що є однією з передумов до зниження рівня поширення ризикованої поведінки серед учнів професійно-технічних навчальних закладів.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Безпалько О.В. Теорія і практика соціально-педагогічної роботи з дітьми та учнівською молоддю в територіальній громаді : дис. ... док. пед. наук : 13.00.05. Київ, 2007. 563 с.
2. Горбунова О.Г. Міжнародні документи та законодавство зарубіжних країн стосовно проституції, торгівлі жінками та змушування їх до роботи у секс-бізнесі. *Вісник Університету внутрішніх справ*. 1999. Спеціальний випуск. С. 14–22
3. Пляка Л.В., Котвіцька А.А. Соціально-психологічний тренінг як засіб розвитку комунікативних здібностей майбутніх провізорів. *Наукові записки Харківського університету Повітряних Сил*.
4. Права людини в діяльності української міліції / заг. ред. О.А. Мартиненко. Київ – Харків : Права людини, 2011. 354 с.
5. Куц В.М., Орлеан А.М. Прокурорські засоби протидії торгівлі людьми : науково-практичний посібник / за ред. Г.П. Середи. Київ, 2007. 168 с.
6. Соціальна філософія, психологія / редкол. : В.С. Афанасенко та ін. Харків : ХУПС, 2008. Вип. 2 (31). С. 165–169.
7. Спіріна Т.П., Середа Л.В. Особливості соціально-педагогічної профілактики торгівлі людьми серед учнів професійно-технічних навчальних закладів. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. № 4 (48). Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С.Макаренка, 2015. С. 425–430.